

РІДНИЙ БРАТ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Олександр Сергійович Грушевський — менший брат видатного українського історика і державного діяча М.С.Грушевського, народився 1877 р. у м. Ставрополі в сім'ї інспектора, а згодом директора народних шкіл Терської області. Закінчив Київський університет, був учнем відомого історика, археолога, етнографа В.Б.Антоновича; займався науково-викладацькою діяльністю; працював у вузах Одеси, Москви, Петербурга, Києва; належав до українських соціал-демократів, а потім до соціалістів-революціонерів; входив до складу Центральної Ради; призначався головою архівно-бібліотечного відділу Міністерства освіт УНР.

Після громадянської війни працював у Всеукраїнській академії наук (ВУАН). Займав посаду директора комісії зі складання історико-географічного словника України, був членом Археографічної комісії, редагував «Історико-географічний збірник ВУАН».

Діапазон його наукових досліджень досить широкий. Він автор понад ста праць, серед яких і кілька монографій з історії Пінського полісся та Великого князівства литовського. Його перу належить книжка «З сучасної української літератури. Начерки і характеристики» (1909) та низка розвідок з проблем етнографії. Безперечно, порівняно зі старшим братом його внесок в українську історіографію менш вагомий. Як з об'єктивних, так і з суб'єктивних причин намагання Михайла Сергійовича провести брата у дійсні члени ВУАН у 1920-х рр. підтримки академіків не знайшли.

Арешт та вигнання М.С.Грушевського з України у 1931 р. негативно позначилися й на долі Олександра. Через два роки його звільнили з посади. У постанові президії ВУАН переважали політичні мотиви: «За повний саботаж у науковій роботі, за виготовлення низької якості та шкідливої за змістом своєї продукції, за вороже ставлення до заходів по зміцненню діяльності ВУАН та її установ».

У тривозі минали роки, які увібрали в себе смерть старшого брата, масові репресії проти української інтелігенції. Але черга Олександра Грушевського настала тільки у серпні 1938 р. Його заарештували як «одного з керівних учасників антирадянської української націоналістичної терористичної організації». Одночасно була заарештована й донька М.С.Грушевського, Катерина, яка отримала 8 років концтаборів і померла у 1943 р.

Справа на О.Грушевського була заведена Київським губернським відділом ДПУ ще у вересні 1923 р. у зв'язку з питанням про повернення в Україну його брата Михайла Грушевського. Вже тоді місцеві чекісти характеризували Олександра як учасника петлюрівського руху і українського націоналіста. Ставилася у провину йому й повна підтримка брата.

Інформатори постійно доносили про його зв'язки з місцевими та зарубіжними вченими. Але суттєвого компромату на нього так і не вдалося зібрати.

Допити тривали у київській тюрмі НКВС аж до березня 1939 р. Упродовж багатьох місяців ув'язнений мужньо відкидав висунені проти нього звинувачення. Лише у протоколі допиту за 14 березня є свідчення, що Грушевського зламали. Але тільки частково. Ось одна з його відповідей: «Я повторюю, що учасником антирадянської націоналістичної організації я ніколи не був. Що ж до підривної роботи, то, дійсно, у своїй практичній науковій роботі я, як переконаний український націоналіст-«самостійник» і послідовник ідей свого брата акад. Грушевського М.С. — у минулому голови Центральної Ради і члена ЦК УПСР, проводив установки і різні теорії у своїх роботах, які носили явно антирадянський націоналістичний характер». Погодившись на внесення до протоколу цих зізнань, О.Грушевський наполягає на такому доповненні: «Повинен сказати, що це робилося мною і іншими співробітниками академії несвідомо, з метою завдати певної шкоди радянській науці, а диктувалося внутрішніми націоналістичними переконаннями».

Від нього вимагали розшифрування змісту підривної роботи. І Олександр Сергійович визнав, що вона зводилася до перекручування суті того чи іншого історичного явища і подання у такому вигляді молодим науковцям. А «саботаж» виявився у тому, що з 1930 р. він не видав жодної праці. (Хоч, певна річ, це сталося не з його вини, адже саме в ті роки почався розгром наукової школи М.Грушевського).

Неважко уявити, якому тиску з боку слідчих НКВС піддався заарештований і якої мужності вимагало відкидання звинувачень. У протоколі є й така його відповідь: «В організацію я ніколи, в т.ч. й Грушевським М.С., не залучався і організованої боротьби з радянською владою не вів». Це означало, що О.Грушевський нікого не обмовив, у тому числі й покійного брата.

Але натиск тривав. Ось ще фрагмент з протоколу допиту:

“ЗАПИТАННЯ: Протягом ряду місяців ви вперто заперечуєте свою приналежність до антирадянської української націоналістичної організації, хоч у цьому ви викриті повністю вашими ж співниками. Залиште заперечення і перейдіть до викладу вашої антирадянської діяльності, яку ви проводили з перших днів пролетарської революції.

ВІДПОВІДЬ: Більше того, що я сказав, я сказати не можу. Учасником антирадянської контрреволюційної організація не був, хоч за переконанням я є український націоналіст-«самостійник»”.

Тоді у хід були пущені свідчення інших учасників «контрреволюційної організації» — П.Клименка, Є.Тимченка, А.Носова, К.Штепи. Але Грушевський їхні звинувачення послідовно відкидав. Характерний діалог відбувся на очній ставці Олександра Сергійовича з професором Київського університету Штепою, який був таємним агентом НКВС.

“ЗАПИТАННЯ: Що ви знаєте про антирадянську діяльність Штепи?”

ГРУШЕВСЬКИЙ: Про антирадянську діяльність Штепи я нічого не можу сказати. Штепу я особисто знав як людину радянську.

ЗАПИТАННЯ: Чи вірно показує про вас Грушевський як людину радянську?

ШТЕПА: Грушевський показує неправильно. Він знав, що я не тільки вороже настроєна людина щодо радянської влади, але й знав мене як і учасника антирадянської націоналістичної організації. З Грушевським О.С. я був особисто зв'язаний по лінії організації”.

Далі Штепа детально розповів про «діяльність» О.Грушевського як одного з найактивніших учасників контрреволюційної організації, який брав участь у консолідації націоналістичних сил в академії, передавав обґрунтування щодо орієнтації на фашистську Німеччину, необхідність посилення повстанської діяльності тощо. Всі ці «щиросердні» визнання провокатора Грушевський відкинув.

Дивуючись стійкості Олександра Сергійовича, слід зауважити, що в цей час йому вже виповнилося шістдесят років, а здоров'я було дуже слабким. 20 березня його обстежили у тюремній медамбулаторії. У графі «діагноз» зафіксовано цілий «букет» важких захворювань — міокардит, аортит, двостороння пахова грижа. До того ж він страждав розладом нервової системи.

Наступного дня заступник наркома внутрішніх справ УРСР Горлинський затвердив обвинувальний висновок щодо О.С.Грушевського. У цьому документі вказувалося, що органами НКВС викрита і ліквідована чергова антирадянська українська націоналістична організація. (На відміну від початку 1930-х рр., коли «ворожим» організаціям давалися гучні назви — «Спілка визволення України», «Український національний центр» — ця була безіменною). Відзначалося, що одним з її учасників був О.С.Грушевський. Слідством і частковим визнанням самого звинуваченого встановлено... Далі йшов уже знайомий перелік «гріхів»: входження до українських політичних партій, родинні зв'язки з головою Центральної Ради, підривна робота у ВУАН тощо.

Навіть у висновку слідства підкреслювалося, що Грушевський визнав вину свою лише частково, однак був викритий свідченнями інших і на цій підставі звинувачується як учасник контрреволюційної організації. Зважаючи на те, що вина його доведена повністю, справа передавалася на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР. З висновком погодився й прокурор УРСР Яченін.

Особлива нарада, мабуть, була серйозно завантажена, бо черга до О.Грушевського дійшла лише 5 жовтня 1939 р. За участь у антирадянській націоналістичній організації йому визначили міру покарання — п'ять років заслання до Казахстану, зарахувавши термін від дня арешту, тобто з 8 серпня 1938 р. Місцем заслання визначили Павлодар.

Мужню боротьбу за звільнення О.Грушевського вела його дружина Ольга Олександрівна. Донька генерала, людина освічена й енергійна, вона закінчила Петербурзький університет, під керівництвом академіка Шахматова написала дисертацію «Мова південноросійських грамот XVI-XVII ст.». У 1918-1925 рр. Грушевська працювала у бібліотеці інституту народної освіти університету, потім науковим співробітником комісії зі складання історико-географічного словника, з 1930 по 1946 рр. — бібліотекарем в одному з технічних інститутів. Довідавшись про те, що справу Олександра Сергійовича направлено на розгляд Особливої наради, Грушевська звертається з листом до НКВС СРСР. Вона доводить, що її чоловік ніколи не мав антирадянських настроїв, не належав до організацій «сумнівного гатунку». Як професор університету і голова академічної комісії віддавав усі сили науці. Причину арешту вона вбачала у підлому оббріхуванні, намаганні звести рахунки. У листі сказано, що підчас обшуку у квартирі було вилучено бібліотеку — понад 5600 книжок. Серед них видання з історії, белетристики, мистецтва, філології, значна частина яких належала їй особисто. Ольга Олександрівна просила уважно розглянути справу чоловіка і звільнити його з-під арешту, а також повернути бібліотеку. Заява осіла у слідчій справі.

А тим часом Особлива нарада винесла ухвалу і Грушевського мали вислати до Казахстану. Наприкінці жовтня 1939 р. вона довідалася про долю чоловіка і у відчаї шле фототелеграму за адресою: «Москва, Кремль, особисто Й.В.Сталіну». Це документальне свідчення крику людської душі варте того, щоб навести його повністю, мовою оригіналу:

«Великий Сталин! Сегодня радостью наполнилось мое сердце, когда я узнала, что благодаря Вашей мудрой политике Западная Украина стала радянской и вошла в семью свободных народов. Она освободилась от ига польских панов и может теперь радостно смотреть на будущее. Слава Вам и Вашим соратникам.

И какая ирония судьбы. Сегодня я узнала горе, в такой радостный день! Мне сообщили, что моего мужа проф. Александра Сергеевича Грушевского, шестидесятилетнего старика высылают по приговору — ОСО 5/Х на 5 лет в Алма-Ату, подозревая в национализме. Он никогда не был ни шовинистом, ни националистом, а только украинцем и честным радянским служащим. Он первым в 1906 г. читал лекции на украинском языке в Одесском университете, за что в 1907 г. получил выговор и запрещение читать лекции в южных университетах, и мы жили до 18 г. в Ленинграде. Теперь, когда украинская речь звучит во всех университетах Украины, неужели не вспомните его и в этот великий день присоединения Украины, не дадите свободу ему, верному сыну украинского народа и всего Союза. Будьте милостивы к нам, Дорогой Великий наш Вождь!

Ольга ГРУШЕВСКАЯ. 18.X.39».

Наступного дня телеграма була зареєстрована у загальному відділі ЦК

ВКП(б), далі надійшла до НКВС. Через кілька днів Ольга Олександрівна, мабуть, не плакаючи великої надії на милосердя вождя, звертається до всемогутнього Берії. У телеграмі вона подає опис фізичного стану чоловіка: «Була у нього на побаченні. Знайшла його хворим: він втратив зуби, нічого не може їсти і мучиться шлунком. Крім того страшенно нервовий, руки тремтять і не зовсім психічно врівноважений. Йому 63 роки, на вигляд глибокий старець». Вона повідомляє, що за багато місяців допитів він не підписав жодного паперу, крім випадку, коли був у дуже хворобливому стані. І знову молить звільнити безвинно засудженого чоловіка. Телеграма до Берії не потрапила, а якщо б і дійшла, то навряд чи розчулила б його.

Олександр Сергійович мешкав у Павлодарі на вул. Фрунзе, 189-б, працював рахівником, перебуваючи під наглядом міліції. У січні 1940 р. він подає апеляцію на скасування вироку Особливої наради. Поряд з доводами про відсутність його зв'язку з будь-якою організацією, він розповідає про методи отримання зізнань від заарештованих: «Мене самого слідча влада примушувала незаконними засобами впливу взяти на себе різні злочини, і шпіднаж на користь Польщі і Німеччини, і планомірне шкідництво у науковій і викладацькій діяльності, і зв'язки з бандитами, і участь у підготовці терористичних актів». На закінчення він просив зняти з нього «пляму», повернути пенсію, дати можливість займатися науковою роботою.

Важко з'ясувати, яка зі скарг Ольги та Олександра Грушевських «спрацювала», але у червні 1940 р. справу знову розглядали у секретаріаті Особливої наради. Там дійшли висновку, що «Грушевський у належності до антирадянської української націоналістичної організації викритий свідченнями шести засуджених. Підстав для перегляду справи немає». Відмову у вересні 1940 р. затвердив заступник наркома внутрішніх справ СРСР Меркулов, а в кінці листопада це невтішне повідомлення досягло Києва і Павлодара. Ольга Олександрівна добилася дозволу і відвідала чоловіка в кінці року. Потім подружжя вело листування. Остання звістка від Олександра Сергійовича надійшла у серпні 1941 р.

Ольга Олександрівна залишилася в окупованому німцями Києві. Працювала в організації місцевої взаємодопомоги, на її утриманні була дружина М.С.Грушевського — Марія Сильвестрівна. Зберігся документ про переказ 2 тис. рейхсмарок від українського видавництва у Львові. Можливо, це був гонорар за видання якоїсь із праць Михайла Сергійовича чи хтось із давніх друзів намагався підтримати осиротілих Грушевських. Жінкам жилося дуже скрутно. У 1943 році померла сестра Михайла і Олександра — Ганна Сергіївна Шамрай. Невідомою залишалася доля засуджених — Олександра та Катерини.

Після визволення Києва Ольга Олександрівна отримала неофіційне повідомлення про смерть чоловіка і робить численні запити до органів МДБ та місцевої влади з проханням з'ясувати його долю. Навесні 1948 р. з'являється надія знайти Олександра Грушевського живим. З Іртишська

Павлодарської області надійшла офіційна відповідь: «Ваш чоловік Грушевський О.С. після відбуття строку вибув невідомо куди. Точне місцеперебування повідомити не можемо». Крім звернень до державних інстанцій Ольга Олександрівна намагається довідатися про чоловіка через знайомих. Зокрема, у листі до О.Шехар-Троцького у 1951 р. вона запитує: «Чи не зустрічали ви його де-небудь випадково? Я дивуюся, чому ж він не пише, коли живий. Я така змучена. За віщо така доля».

Після смерті Сталіна Грушевська знову і знову намагається розшукати сліди чоловіка. На прохання КДБ УРСР у 1955 р. павлодарські колеги відрядили до Іртишська свого співробітника. Йому вдалося з'ясувати, що у 1942 р. О.Грушевський довго хворів, лежав у лікарні і, за свідченням одного місцевого жителя, помер. Будь-яких актових записів про його смерть у сільрадах району не виявлено.

Навесні 1957 р. розглядалося питання про реабілітацію О.С.Грушевського. На запит КДБ УРСР республіканська академія підготувала про нього історичну довідку. У висновку відзначалося, що праці Олександра Грушевського дуже далекі від марксистського розуміння історії, хоча в них і немає безпосередніх антирадянських виступів. Проте далі йшлося про їхню фрагментарність, еkleктично-поверховий підхід, про переплетіння відвертих націоналістичних положень з несміливими спробами критики буржуазно-націоналістичних теорій. Загалом, з погляду методології, праці Грушевського визнавалися цілком неприйнятними для радянських істориків. Безперечно, над авторами цього документу тяжіла політична анафема щодо старшого брата.

Та хоч як би там було, але ця оцінка відіграла певну роль у тому, що О.Грушевській у реабілітації чоловіка відмовили. Аргументи київських прокурорів залишалися старі: «...разом з братом вів націоналістичну роботу на ідеологічному фронті», «сам визнавав себе частково винним», «викритий свідченнями інших», «в працях викладені буржуазно-націоналістичні положення» тощо. Ольга Олександрівна померла у 1961 році, так і не дочекавшись повернення доброго імені чоловіку, її роль у збереженні архіву Грушевських заслуговує на окрему розповідь.

Лише через три десятиліття, у вересні 1989 р., Олександра Грушевського тихо і непомітно реабілітували на підставі відомого Указу про відновлення справедливості щодо жертв репресій сталінізму. Та справжньої реабілітації не сталося. Ім'я О.С.Грушевського, його праці, життєвий шлях і навіть місце поховання залишаються й досі невідомими.

Руслан ПИРІГ,
директор архіву громадських
об'єднань і організацій України